

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОРУШЕНИХ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ ПІСЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ НЕКОНСТИТУЦІЙНОСТІ НОРМ ЗАКОНУ

PROBLEMS OF RESTORATION OF VIOLATED RIGHTS AND FREEDOMS OF THE PERSON AFTER THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE DETERMINED THE UNCONSTITUTIONALITY OF THE NORMS OF THE LAW

Константій О.В., д.ю.н., с.н.с.,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національний транспортний університет

У статті розглянуті проблеми відновлення порушених прав і свобод особи після встановлення Конституційним Судом України неконституційності норм закону, які були застосовані при вирішенні справи. Відзначається, що віднесення законодавцем до повноважень Конституційного Суду України розглядати конституційні скарги стало новим ієрархічно вищим на національному рівні засобом судового захисту основних прав і свобод особи.

Наголошено на тому, що чинний механізм інституту конституційної скарги дозволяє виправляти помилки у застосуванні судами норм законів, які визнаються такими, що суперечать Конституції України. Прийняття Конституційним Судом України рішень за результатами розгляду справ за конституційними скаргами забезпечує утвердження верховенства права у практиці судів України.

Конституційний Суд України запропоновано розглядати таким, що належить до судової влади, автономним органом конституційного правосуддя, який розглядає конституційно-правові спори, формує конституційну доктрину захисту конституційних прав і свобод особи.

Досліджено існуючу у практиці судочинства проблему з вирішенням питання можливості перегляду у зв'язку з виключними обставинами судових рішень, які набрали законної сили та не потребують виконання.

Висловлено позицію, що предметом перегляду у зв'язку з виключними обставинами з підстави, передбаченої у пункті 1 частини п'ятої статті 361 Кодексу адміністративного судочинства, пункті 1 частини третьої статті 423 Цивільного процесуального кодексу, пункті 1 частини третьої статті 320 Господарського процесуального кодексу, можуть бути остаточні судові рішення, якими відмовлено у задоволенні позову.

Запропоновано врегулювати у процесуальних кодексах можливість перегляду остаточних судових рішень з підстави встановлення Конституційним Судом України неконституційності норм закону, які застосовані при ухваленні судом відповідного рішення, незалежно від такої умови «якщо рішення суду ще не виконано».

Ключові слова: конституційні права і свободи, Конституційний Суд, процесуальні кодекси, перегляд у зв'язку з виключними обставинами, неконституційність норми закону, виконання судового рішення.

The article deals with the problems of restoring the violated rights and freedoms of the individual after the establishment by the Constitutional Court of Ukraine of the unconstitutionality of the norms of the law applied in the decision of the case. It is noted that the attribution by the legislator to the powers of the Constitutional Court of Ukraine to consider constitutional complaints has become a new hierarchically higher means of judicial protection of the fundamental rights and freedoms of the individual at the national level.

It is noted that the current mechanism of the institute of constitutional complaint allows to correct errors in the application of the norms of laws by the courts, which are recognized as contrary to the Constitution of Ukraine. The adoption by the Constitutional Court of Ukraine of decisions based on the results of consideration of cases on constitutional complaints ensures the establishment of the rule of law in the practice of the courts of Ukraine.

It is proposed to consider the Constitutional Court of Ukraine as an autonomous body of constitutional justice belonging to the judiciary, which considers constitutional legal disputes, forms a constitutional doctrine for the protection of constitutional rights and freedoms of the individual.

The problem existing in the practice of legal proceedings with the solution of the issue of the possibility of review in connection with the exceptional circumstances of court decisions that have entered into legal force and do not require execution has been studied.

The position was expressed that the subject of review due to exceptional circumstances on the grounds provided for in clause 1 of part five of Article 361 of the Code of Administrative Procedure, clause 1 of part three of Article 423 of the Civil Procedure Code, clause 1 of part three of Article 320 of the Code of Economic Procedure, may be final judicial decisions that denied the claim.

It is proposed to regulate in the procedural codes the possibility of reviewing the final court decisions in the event that the Constitutional Court of Ukraine establishes the unconstitutionality of the norms of the law that were applied when the court made the relevant decision, regardless of such a condition as «if the court decision has not yet been executed».

Key words: constitutional rights and freedoms, Constitutional Court, procedural codes, review in connection with exceptional circumstances, unconstitutionality of a legal norm, execution of a court decision.

Завданням діяльності національних судів, як встановлено в положеннях частини першої статті 124 Конституції України та статті 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII), є здійснення на засадах верховенства права правосуддя задля забезпечення кожного права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1]. Для досягнення цього завдання на основі принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності утворено розгалужену систему судів (судоустрою), яка має забезпечувати реалізацію конституційного права кожної особи на судовий захист прав і свобод у тому числі в умовах воєнного стану.

Крім судів, які входять до системи судоустрою, відповідно до розділу XII Конституції, ураховуючи те, що

вітчизняна правова система належить до романо-германської правової сім'ї, в Україні функціонує Конституційний Суд, який вирішує питання про відповідність Конституції (конституційність) законів України та у передбачених Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції, а також інші повноваження відповідно до Конституції (частина перша статті 147 Основного Закону України). Конституційний Суд України не належить до системи судоустрою, яка до внесення до Конституції змін Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII (далі – Закон № 1401-VIII) [2] мала назву «система судів загальної юрисдикції». Водночас до набрання чинності Законом № 1401-VIII у частині третій статті 124, структурно розмішених у розділі VIII «Правосуддя» Основного Закону України, установлювалося

здійснення судочинства в Україні не тільки судами загальної юрисдикції, а також Конституційним Судом України. Тобто до 30 вересня 2016 року (до набрання чинності Законом № 1401-VIII) не було достатніх правових підстав для того, що не визнавати Конституційний Суд України складовим судової влади України. До того ж «внутрішній системний» у межах судової влади юридичний зв'язок між Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції полягав у законодавчому визначенні преюдиційності при вирішенні адміністративних, господарських, кримінальних та цивільних справ юридичних позицій щодо тлумачення конституційних норм органу конституційної юстиції, а також у закріпленні на той час встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, підставою для перегляду рішень суду загальної юрисдикції, які набрали законної сили (за умови їх невиконання на час подання відповідної заяви), за нововиявленими обставинами.

У чинних приписах розділу VIII «Правосуддя» Конституційний Суд України не згадується, а його статус і повноваження визначаються в окремому розділі XII «Конституційний Суд України» Конституції України та у спеціальному Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII із змінами (далі – Закон № 2136-VIII) [3]. Такий підхід до врегулювання статусу Конституційного Суду України обумовлює наведення рядом вчених тверджень, що він наразі є суто органом конституційного державного контролю, який організаційно і функціонально перебуває поза межами судової та інших гілок державної влади [4, с. 9].

Але з такою позицією через залишення уваги при її визначенні усіх суттєвих обставин не можна погодитися. Так, при формулюванні цієї позиції не враховується те, що змінами, внесеними до Конституції Законом № 1401-VIII, було запроваджено новий національний засіб гарантування Конституційним Судом України права кожної особи на судовий захист її фундаментальних прав і свобод, а саме інститут конституційної скарги. Зокрема, у частині четвертій статті 55 Основного Закону України в 2016 році було закріплено право кожної особи звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом, а у новій статті 151¹ – повноваження Конституційного Суду України вирішувати питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України. Установлено водночас можливість подання такої скарги в разі вичерпання всіх інших національних засобів юридичного захисту.

Отже, існуючий на теперішній час механізм інституту конституційної скарги фактично дозволяє виправляти помилки у застосуванні судами України норм законів, а саме не на основі вимог верховенства права (неконституційних або конституційних правових норм, але у несумісний з приписами Конституції спосіб). Прийняття Конституційним Судом України рішень за результатами розгляду справ за конституційними скаргами у кінцевому рахунку має на меті забезпечення утвердження верховенства приписів Конституції та конституційних прав і свобод особи у практиці судів, які входять до системи судоустрою.

Визначення Законом № 1401-VIII та Законом № 2136-VIII здійснення Конституційним Судом України розгляду конституційних скарг стало новим ієрархічно вищим на національному рівні судової влади юридичним засобом судового захисту прав і свобод особи. Адже за чинними положеннями законодавства конституційна скарга може подаватися тільки після вичерпання всіх інших національних засобів юридичного захисту та якщо застосований в остаточному судовому рішенні в справі особи закон

України, на думку суб'єкта права на таку скаргу, є неконституційним. Існуюча конструкція інституту конституційної скарги очевидно засвідчує залучення Конституційного Суду до здійснення правосуддя, до захисту фундаментальних прав приватних осіб.

Але наділення Конституційного Суду повноваженнями розглядати названі скарги не передбачає його права скасувати судові рішення, при прийнятті яких встановлюється застосування неконституційних норм закону або конституційних, однак не у сумісний з приписами Конституції України спосіб. Це можна пояснити, на наш погляд, особливостями самої скарги як засобу захисту прав особи (у порівнянні з позовом) [5, с. 380-383]. Вказане вимагає існування наступної після прийняття Конституційним Судом відповідного рішення процедури перегляду рішень судів із системи судоустрою у разі виявлення у них «дефектів», порушення при їх ухваленні конституційних засад. У чинних редакціях процесуальних кодексів ця процедура має назву перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами.

Наведене вище дозволяє розглядати Конституційний Суд України належним до судової влади України, але автономним, наділеним спеціальними (посиленими) гарантіями незалежності його суддів, органом конституційного правосуддя, уповноваженим вирішувати найбільш складні і важливі для держави та членів суспільства конституційно- (політико-) правові спори, формувати преюдиційну конституційно-правову доктрину захисту фундаментальних прав і свобод людини.

Прийняття Сенатом або Великою палатою Конституційного Суду України рішення за результатами розгляду справ за конституційними скаргами на загальнодержавному рівні передбачає утвердження верховенства права (конституційних засад щодо прав і свобод людини) та інших приписів Конституції (стаття 8 Основного Закону України) у законотворчій діяльності парламенту та водночас у практиці судочинства судів із системи судоустрою, а на індивідуальному рівні обумовлює виникнення підстави для ініціювання учасником відповідної справи провадження з відновлення порушених її конституційних прав і свобод через подання заяви про перегляд судового рішення, яким завершено розгляд справи, у зв'язку з виключними обставинами. Така підстава перегляду судових рішень, якими вирішено у несумісний з конституційними засадами спосіб відповідні юридичні спори, установлена, зокрема, у пункті 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, пункті 1 частини третьої статті 423 ЦПК України, пункті 1 частини третьої статті 320 ГПК України.

У наш час у судовій практиці надзвичайно дискусійного характеру набуло питання допустимості перегляду з підстави встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні відповідної справи, судових рішень, якими позов задоволено, але які не потребують виконання (наприклад, у справах за позовами про визнання, про перетворення, про скасування тощо), а також якими відмовлено у задоволенні позову взагалі.

Так, у ухвалі від 27 липня 2022 року у справі № 805/1312/16-а колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду зазначила, що в разі встановлення Конституційним Судом неконституційності (конституційності) закону чи його окремого положення, застосованого судом під час прийняття рішення про відмову у задоволенні позову, відмова у перегляді такого судового рішення за виключними обставинами безпідставно звукує зміст норм пункту 1 частини 5 статті 361 КАС України та, як наслідок, зміст права сторони по справі на перегляд судового рішення з підстав неконституційності (конституційності) закону, застосованого в остаточному судовому рішенні, ухваленому в справі. На думку зазначеної

колегії суддів, перегляд судових рішень, якими відмовлено у задоволенні позову, за виключними обставинами на підставі пункту 1 частини 5 статті 361 КАС України можливий [6].

«Вузкий» підхід до тлумачення положень процесуальних кодексів, згідно з яким визнається можливим перегляд у зв'язку з виключними обставинами з підстави встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, лише тих остаточних судових рішень, які підлягають виконанню, але не є виконаними на час подання відповідної заяви, зустрічається також у практиці судочинства в господарських та у цивільних справах.

Так, Т.А. Цувіна зауважує, що проблемним питанням у контексті реалізації пункту 1 частини третьої статті 423 ЦПК України є можливість перегляду за виключними обставинами лише тих рішень, що не були виконані. Зазначене законодавче положення призвело до того, що суди інколи відмовляють у перегляді судових рішень за виключними обставинами, якщо судові рішення було ухвалено за позовом про визнання, наприклад, рішень за позовами про визнання договору недійсним, аргументуючи свою позицію тим, що зазначені рішення взагалі не можуть бути виконані. Вчена пише, що зміст пункту 1 частини третьої статті 423 ЦПК України жодним чином не вказує на те, що перегляд справи за виключними обставинами з підстави, передбаченої зазначеною нормою, можливий виключно у справах за позовами про присудження, адже виключення з об'єктів оскарження за вказаною підставою рішень за позовами про визнання та перетворення значно б звузило гарантії, які мають бути забезпечені особі за результатами розгляду її конституційної скарги, якщо закон, застосований в її справі, був визнаний неконституційним. Обмежене тлумачення цієї норми нівелює та робить декларативною можливість захисту прав, свобод та інтересів такої особи [7, с. 139-141].

Також вважаємо, що словосполучення «якщо рішення суду ще не виконане», вжите у пункті 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, пункті 1 частини третьої статті 423 ЦПК України, пункті 1 частини третьої статті 320 ГПК України не означає того, що у зв'язку з виключними обставинами підлягають перегляду лише рішення, які підлягають виконанню. Адже визначений у чинних редакціях процесуальних кодексів механізм перегляду остаточних судових рішень у зв'язку з виключними обставинами (після прийняття Конституційним Судом України рішення, в якому встановлена неконституційність норми закону, застосованої при вирішенні справи судом), є складовим юридичних гарантій забезпечення конституційного права кожної особи на судовий захист її прав і свобод, закріпленого у статті 55 Основного Закону України. Такий перегляд не може обмежуватися за змістом зазначених законодавчих приписів характером остаточного судового рішення (про задоволення чи відмову (часткову відмову) у задоволенні позову), якщо Конституційним Судом України встановлено, що в основу такого рішення суду із системи судоустрою покладено застосування норм неконституційного закону або конституційного закону, однак у несумісний з положеннями Конституції України спосіб.

З аналізу положень пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, пункту 1 частини третьої статті 423 ЦПК України, пункту 1 частини третьої статті 320 ГПК України слідує висновок про закріплення у них неможливості перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами із встановленої ними підстави тільки у разі невиконання на відповідний час остаточного судового рішення будь-якого типу. Визначення законодавцем такої умови допустимості перегляду остаточних судових рішень з підстави встановлення Конституційним

Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи як «якщо рішення суду ще не виконане», пов'язано із переслідуванням на перший погляд мети забезпечення дотримання у цьому разі принципу юридичної визначеності в аспекті *res judicata* (вимог остаточності судових рішень) як складових принципу верховенства права.

Однак Ю.А. Дорохіна у статті, присвяченій проблемі перегляду судових рішень у зв'язку із встановленням Конституційним Судом України неконституційності застосованого при їх ухваленні закону, наводить виважену, на наш погляд, думку колегії суддів Касаційного адміністративного суду, висловлену в постанові від 24 липня 2019 року у справі № 812/1266/17, що «правова природа виключних обставин, про які йдеться у частині п'ятій статті 361 КАС України, виявляється вже у самій їх назві. Їх виключність свідчить про те, що вони є винятком з принципу юридичної визначеності. Виникнення цих обставин із достатнім ступенем переконливості ставить під сумнів законність судового рішення, що не узгоджується ні з публічним інтересом, який уособлює держава, ні з приватним інтересом сторін, і є підставою для його перегляду за заявою зацікавленої особи. Отже, перегляд справи за виключними обставинами, передбаченими частиною п'ятою статті 361 КАС України, не суперечить принципу юридичної визначеності (*res judicata*)» [8, с. 110, 111].

До того ж у своїх рішеннях Конституційний Суд України на основі тлумачення норм Основного Закону України щодо гарантування особи права на судовий захист (в аспекті врегулювання підстав для перегляду судових рішень), зокрема, вказував, що «обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним» (абзац шостий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009); «приписи статті 8, частини першої статті 55 Конституції України зобов'язують державу гарантувати на законодавчому рівні кожному можливість реалізації його права на судовий захист; законодавець має встановити такий обсяг права осіб на судовий захист, який забезпечував би його дієву реалізацію, а відмова судів у реалізації такої можливості може призвести до порушення гарантованого Конституцією України права на судовий захист» (абзац шостий пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 6 квітня 2022 року № 2-р(П)/2022) [9].

З урахуванням наведеного можна стверджувати, що за приписами пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, пункту 1 частини третьої статті 423 ЦПК України, пункту 1 частини третьої статті 320 ГПК України предметом перегляду у зв'язку з виключними обставинами можуть бути як остаточні судові рішення для реалізації яких необхідним є їх виконання, так і ті, що не потребують виконання (зокрема, коли у задоволенні позову відмовляється або повністю чи частково задовольняється позов про визнання, про перетворення, про скасування, компетенційний тощо).

Водночас обґрунтованою розглядається позиція Д. Зятіної, що дискримінаційним є визначення у процесуальних кодексах загалом можливості перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами у разі встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, лише якщо воно не виконано. Адже жодних процесуальних перешкод для можливості перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами у разі визнання неконституційності закону після виконання рішення не існує, урахувавши закріплення в процесуальних кодексах інституту повороту виконання судового рішення [10, с. 84].

Таким чином, приписи пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, пункту 1 частини третьої статті 423 ЦПК України, пункту 1 частини третьої статті 320 ГПК України потребують удосконалення в аспекті закріплення допустимості перегляду остаточного судового рішення у визначеному у них випадку незалежно від умови виконання відповідного рішення чи ні. Такий підхід надаватиме особі (учаснику справи) можли-

вість звертатися із заявою до суду про перегляд судового рішення у зв'язку із виключними обставинами для відновлення порушених своїх фундаментальних прав і свобод (у випадку установлення цього Конституційним Судом України при вирішенні справи за конституційною скаргою зазначеної особи), а отже, забезпечуватиме дієву реалізацію вимог принципу верховенства права, здійсненність конституційного права судовий захист.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n6>.
3. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
4. Івановська А.М. Конституційний контроль в системі державного контролю: теоретико-правові та праксеологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2021. 42 с.
5. Константий О.В. До питання історії розвитку процесуальних засобів захисту в адміністративній юстиції / Історія вітчизняного та європейського адміністративного права і процесу: І Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 6 жовтня 2016 року; м. Львів, 11 листопада 2016 року): Тези виступів. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. 444 с. С. 380-383.
6. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 липня 2022 року у справі № 805/1312/16-а. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105577188>.
7. Цувіна Т.А. Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 3 (28). С. 139-141.
8. Дорохіна Ю.А. Встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону як підстава для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами в адміністративному процесі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70) № 3 2020. С. 110, 111.
9. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 2-п(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text>.
10. Зятіна Д. Перегляд судових рішень у зв'язку з виключними обставинами на підставі п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 84.